

Gradvohl Edina (1976) a Debreceni Egyetem történelem–ógörög szakán végzett, kutatási területe az antik nőgyógyászat.

A vándorló anyaméh

Gradvohl Edina

Az ókori világban úgy gondolták, hogy csak a nők lehetnek hisztériásak. Ezt azzal magyarázták, hogy a hisztéria az anyaméh betegsége, amelyet görögül *hüszterának* neveztek. A hisztéria (görögösen *hüszteria*) kifejezés tehát, bár ezt ma már kevesen tudják, innen ered.

A HISZTÉRIKUS FULLADÁS

Hippokratész korától, a Kr. e. 5. századtól kezdve a 17. századig tartotta magát az az elképzelés, hogy az anyaméh a testen belül vándorol, és ahol letelepszik, bajt okoz, amíg újból vissza nem tér saját helyére. Kedvenc tartózkodási helyei a máj, a borda alatti tájék, a fej, a szív és környéke, a húgyhólyag, a fenék, a test valamelyik oldala, a csípő, a lágyék, a rekeszizom és a vagina környéke. A vándorló méh fulladást okozhat, amelyet hisztérikus fulladásnak neveznek. Hippokratész egyik hí követője, a kappadókiai Aretaiosz (Kr. u. 1. század) szerint „az anyaméh olyan, mint egy önálló lény, képes magától mozogni... Bizonyos szempontból olyan, mint egy élőlény egy másik élőlényen belül”. (Aretaiosz, *Az akut betegségek tünetei és okai* 2. 11.). Habár a betegség tüneteit a korabeli orvosok attól tették függővé, hogy az anyaméh hol akadt el vándorlása során, ezek a legtöbb esetben mégis azonosak voltak: eszméletvesztés, némaság, az érzékek gyengülése, fogcsikorgatás, a fogak összeszorítása, a végtagok görcsös merevsége, légzési és nyelési nehézség, a mellkas felfúvódása, nyomás érzete az ágyéknál és környékén, fejfájás, gyengeség (levertség), a *hypochondrium* „felfúvódása”, az arcon lévő erek kidagadása, vizeleti nehézség, a test kihűlése, az érverés leállása vagy alig érzékelhetővé válása. A tünetek alapján (főleg az elnémulás és az érzékelés gyengülése miatt) gyakran összekeverték a hisztériás fulladást más, hasonló tünetekkel járó betegségekkel, például az epilepsziával, letargiával, guttaütéssel, merevkórral, némasággal. Szóranosz szerint azonban „ezeknél a betegségeknek a méh állapota teljesen normális vagy csak kissé gyulladt, míg a hisztériánál az anyaméh erősen begyullad és összehúzódik” (Szóranosz 3. 27.). A női méh Celsus szerint is veszélyes betegség forrása, „és a gyomor mellett ez a legérzékenyebb szerv, amely az egész testre hatást gyakorol. Időről időre betegséget okoz, amely hasonlít az epilepsziához, de abban különbözik tőle, hogy a szemek nem fordulnak ki, nem csorog ki hab a szájból, nincs ideges rángatózás, csak eszméletvesztés. Néhány nőnél mindez gyakran és krónikusan ismétlődik.” (Az *orvostudományról* 4. 27.) Plinius szerint „a nő különösen ki van téve ennek a betegségnek, mivel a méh elmozdulhat a helyéről. Ha ezt a szervet vissza tudják juttatni a helyére, a légzés visszatér. A görög földön jól ismert Hérakleidész könyvet írt erről a kérdéstről, és abban ismerteti egy nő esetét, aki hét napon keresztül volt eszméletlen, mielőtt vissza tudták hozni az életbe”. (Plinius, *Naturalis historia* 7. 175.).

Hippokratész és követői szerint – bár erről megoszlanak a vélemények – leggyakrabban az özvegyek és a szüzek szenvednek a hisztérikus fulladástól, vala-

mint azok a férjes asszonyok, akiknek nem lehet gyermekük. Az özvegyek közül „különösen azoknál (jelentkezik ti. a betegség), akiknek rendszeres a menstruációjuk és fogamzóképesek, és nemi életet is éltek, s a betegség akkor tör ki rajtuk, amikor a nemi élettől megfosztják őket. A legvalószínűbb ok az, hogy elzáródik a menstruációs vér és a mag” (Galénosz, *A beteg testrészekről* 6.5=Kühn 8. 417).

Fontos megjegyezni, hogy a pergamoni Galénosz a Kr. u. 2. században elveti az anyaméh vándorlására vonatkozó elképzelést, vagyis a hisztérikus fulladás tüneteit nem ezzel magyarázza. Arisztotelészhez hasonlóan ő is úgy gondolja, hogy a nőnek is van magja, éppúgy, mint a férfinak, amelynek ki kell folynia ahhoz, hogy a nő megőrizze egészségét. Ha nem folyik ki, hanem bennszorul, a vér megromlik, és az egész test lehűl. A *Beteg testrészekről* című munkájában írja le a legegységesebben, hogy „ettől hűl le a test” (6.5.=Kühn 417).

Hippokratész *A szűzekről* szóló tanulmányában foglalkozik a hisztérikus fulladással, és kijelenti, hogy nagyon érdeklődik ez az olykor öntudatvesztéssel járó betegség, amelyet a legtöbbször a gonosz *daimónok*, szellemek művének tartottak. Hippokratész szerint a betegség látomásokat okozhat, amelyek éjjel vagy nappal törnek rá a betegre, de az is előfordulhat, hogy mind éjjel, mind nappal jelentkeznek. Ettől aztán olyan rettegés tör rájuk, hogy fulladozni kezdenek. A nők gyakrabban szenvednek ettől, mivel félnékbbek és gyengébbek, mint a férfiak. A szűzek közül leginkább azok betegednek meg, akik nem mentek idejében férjhez (az általánosan elfogadott korhatár a 13 és 14 év közötti időszak volt). Nekik vannak leggyakrabban ilyen rémálmaik, különösen akkor, amikor az első menstruációjuk jelentkezik. Ha ugyanis a vér nem tud eltávozni a testből, írja Hippokratész, akkor felhalmozódik a méhben, s így a testnedvek mennyisége megnő. A felgyülemlett vér már nem fér el a méhben, ezért a szív, valamint a tüdők irányába kezd áramlani. Miután ezek már megteltek vérrel, elernyednek és elzsibbadnak. Ez a zsibbadás elmebajt válthat ki a nőknél. Olyan ez, mint amikor valaki nagyon sokáig ül mozdulatlanul egy helyben. A vér megindul a csípő és a combok irányába, a láb és a lábfej felé. Az ott összegyűlt vér okozza a lábokban a zsibbadást. A beteg addig nem képes mozogni, amíg a vér vissza nem tér a he-

lyére. A vér akkor áramlik vissza a leghamarabb, ha az ember hideg vízben áll, és a bokája feletti részt benedvesíti. Ezek után a vér pillanatok alatt visszafolyik, mivel a lábokban lévő erek már kiegyenesedtek. Ezzel szemben a szív és a tüdő irányából a vér igen lassan folyik vissza a helyére, mert a bennük található erek kanyargósak. Hippokratész azt is megemlíti, hogy annak a nőnek a méhében, aki még

nem szült gyermeket, felgyülemlik a vér, és ha nem tud onnan kifolyni, betegséget okoz. Ez különösen akkor történik meg, ha az anyaméh szája bezárul, vagy ha a nő szeméremtestének egyes részei lesüllyednek.

Hippokratész idézett sorából kiolvasható, hogy a méh csak akkor hagyja el megszo- kott helyét, ha nem áll rendelkezésére megfelelő mennyiségű nedvesség, vagy ha az anyaméh megtelik vérrel és az nem tud kifolyni. Hippokratész szerint a hiányzó nedvességet a közösülés során keletkezett váladék, valamint a terhesség biztosítja. Ezért azt tanácsolja mindazoknak, akik ettől a betegségtől szenvednek, hogy minél hamarabb szeretkezzenek, illetve es- senek teherbe, ezzel ugyanis elkerülhetik a méh elvándorlását. Aretaiosz viszont úgy gondolja, hogy ez a betegség különösen a

fiatal asszonyokat érinti: „Ugyanis nekik, akiknek koruk, életük és lelkük is különösen mozgékony, méhük is hasonlóképpen kóborló. Az idősebb asszonyok kora, élete és lelke azonban megállapodott, s így méhük is.” (*Az akut betegségek jeleiről és okairól* 2. 10.). Szóranosz Galénoszhoz hasonlóan elveti a méh vándorlására vonatkozó elképzelést. Ennek ellenére leírja, hogy vannak olyan helyzetek, amelyek hozzájárulnak a hisztérikus fulladás kialakulásához, és ebben a legtöbb orvos egyet is ért. Szóranosz szerint „az okok között leggyakrabban szerepel a túl sok vetélés, a túl korai terhesség, a hosszú ideig tartó özvegység, a menstruáció megrekedése, a terhesség megszakítása, a méh duzzadása”. (Szóranosz 3. 26.).

Hippokratész hellénisztikus kori büsztjének római kori márványmásolata (Ostia Múzeum)

GYÓGYÍTÓ ELJÁRÁSOK

A vándorló anyaméh által okozott hisztérikus fulladás kezelésének több módszerét is ismerték és alkalmazták. A leggyakrabban az orvosi irodalomban található, olykor mégis

kissé különösnek tűnő kezeléseket említik, de emellett létezett még a mágia, valamint egy radikális, Martialis által megörökített, bár feltehetőleg ritkán alkalmazott eljárás.

Az orvosi irodalom szerint a vándorló anyaméh optímális gyógymódja a szexuális együttlét és a terhesség volt, de a hippokratészi orvosok megpróbálták mással is befolyásolni a bolyongó anyaméhet. Mivel az anyaméh – elképzelésük szerint – nagyon érzékeny a szagokra, ezért a legegyszerűbb módszernek azt találták, ha különböző illatú anyagokkal csalják vissza eredeti helyére. Kétféle illatú anyagot használtak: a kellemes és a büdös. Úgy gondolták, hogy a méhet az illat vonzza, a bűz viszont taszítja, így elmenekül előle. A kellemes illatú anyagokat a vaginához tették és alulról, füstöléssel juttatták be a beteg szervezetébe vagy pesszáriumba rakták, esetleg hüvelykúpot formáltak belőlük. Ezzel a test felső részében bolyongó anyaméhet vissza lehetett csábítani a helyére. Ezzel szemben a büdös anyagokat az orron át vagy a szájon át, befüstöléssel juttatták a szervezetbe, esetleg borban vagy vízzel hígított borban elkeverve. A túl magasba kapaszkodott anyaméhet ezekkel a büdös anyagokkal vissza lehetett űzni az eredeti helyére. Celsus szerint „ha egy nőnek rendszeresen vannak olyan rohamai, amelyeket a nemi szervek betegsége okoz, csigát kell égetni házával együtt”. (Celsus, *Az orvostudományról*. 5. 22.) Aretaiosz is ugyanazon a véleményen volt, mint Hippokratész és követői: „ha a nő az orrával beszívja ezt a szörnyű bűzt, a méh rákényszerül, hogy leszálljon a helyére. Ha a füst a nemi szerveken keresztül hatol be és eléri a túl mélyre süllyedt méhet, az éppen ellenkezőleg, elindul fölfelé. Ha jó illatot szagoltatnak az orron keresztül, a túl mélyre szállt méh fölfelé mozdul el, és viszont.” (Aretaiosz, *Az akut betegségek kezeléséről*. 2. 11.)

Ez a gyógymód abból a szemléletből következik, hogy a nő nemi szervei valamiféle csőre hasonlítanak, amelynek két nyílása van. Ugyanezt az elképzelést látjuk viszont akkor is, ha az orvosok arra voltak kíváncsiak, hogy a nő alkalmas-e a fogamzásra. Például fokhagymagerezdet helyeztek a nő vaginájába, és ha ő érezte a fokhagyma illatát a szájában, akkor alkalmas volt arra, hogy teherbe essen – hiszen ez mutatta, hogy a cső, amely a test alsó részét a felsővel összeköti, nincs elzáródva –, ellenkező esetben nem. Ezen kívül még olyan kezeléssel is találkozunk, amely során a testre forró, pépes borogatást tettek, vagy a beteget meleg vízbe ültették és masszírozták. Az anyaméh visszacsábítására és elüldözésére használatos anyagokat három csoportba lehet sorolni: állati és növényi eredetű, valamint ásványi anyagok. Az állati eredetű anyagok: égetett szőr, hódmirigy, elszarusodott szarvasagancs, összetört poloska, agyvelő (általában szarvasé), viasz, marhafaggyú, kecskefaggyú, égetett csiga. Növényi eredetű anyagok: méz, égetett lámpabél, égetett rongy, toll vagy pihe, nárdus, storax, ruta, cédrus gyanta, ciprusolaj, íriszolja, hennaolaj, rózsolaj, fehér mályva, görög széna, liliom, feketekömény, kapor,

bor, számartej, káposzta, káposztalé, mustár. Ásványi anyagok: kén, bitumen, szurok. A felhasznált anyagokat nagyon gyakran egymással összekeverve, füstöléssel alkalmazták.

A hisztérikus fulladást mágikus eljárásokkal is megpróbálták kezelni. Ezek során is használtak különböző állati és növényi, valamint ásványi anyagokat. Emellett a betegeknek azt is tanácsolhatták, hogy hordjanak mágikus amuletteket testük különböző részein, például a derekukon, nyakukon. Az amulettek vésete a kissé polipszerűen vagy edényhez hasonlóan elképzelt anyaméhet ábrázolta többnyire egy kulccsal együtt, amelynek a mágiában az volt a szerepe, hogy a méhet mágikusan kinyissa vagy bezárja, attól függően, hogy mit akartak elérni: a vér távozását vagy a vérzés megszüntetését, a mag befogadását vagy a terhesség elkerülését. Az egyik legismertebb mágikus receptet egy Egyiptomban talált, Kr. u. 3. században keletkezett görög nyelvű mágikus papirusz ismerteti (PGM. VII 260–271.):

Az anyaméh felcsúsúzása ellen: »Megesketlek téged anyaméh arra, aki szilárdan áll a mélység felett, mielőtt létrejön az ég vagy a föld vagy a fény vagy az árnyék, arra, aki megteremti az angyalokat, akik között az első Amikhamkhu és Khukhaó Khéróei Ueiakhó Odu Proszeiongész, és aki azon a kerubon ül, aki az ő trónját hordja. Térj vissza a saját helyedre és ne fordulj se a jobb oldali, se a bal oldali bordák felé, és ne marcangold a szívet, mint egy kutya, hanem állj meg és maradj a saját helyeden. Semmire se ronts rá, amíg csak meg nem esketlek téged arra, aki kezdetben létrehozta az eget, a földet és mindent ami rajta van. Halleluja ámen.« Írd föl ezt egy ón lapocskára és kösd oda (a derekadra) hét színt (zsineggel).

Arról persze nem tudunk, hogy ez a módszer mennyivel bizonyult hatékonyabbnak, mint a csigaégetés orvosi eljárása.

A harmadik fajta eljárás meglehetősen sajátos, de az előző kettőnél mindenképpen kellemesebb. A sikamlós epigrammáiról ismert római költő, a Kr. u. 1. században élt Martialis szerint a vállalkozó szellemű orvosok nőbetegeiket leghatékonyabban az alábbi „természetes gyógymóddal” kezelhették:

*„Hisztérikus leszek én, ha ma sem dug senki meg engem!”
– hívta idős férjét Léda, de hasztalanul.
Sírva fogadta meg azt, hogy egészségét sose félti.
– „Inkább haljak meg!” – mondta szipogva a nő.
Kéri a férje, ne pusztuljon még el fiatalként,
történjék meg, amit már nem ad úgy meg a vén.
Jönnék az orvosok. Orvosnő ott nem marad egy sem.
Lábát égbe lökik: ej de nehéz kezelés!
(Martialis 11. 71, Németh György fordítása)*

A HISZTÉRIKUS FULLADÁS TÁRSADALMI OKAI

Az ókori világban a nők igen merev szabályok közt éltek. A társadalomban és a kultúrában a férfira, mint felsőbbrendű lényre tekintettek, a nő hozzá képest alacsonyabb rendűnek számított. A nőnek a házasságkötés előtt meg kellett őriznie a szüzességét, házassága során pedig hűségnek kellett maradnia férjéhez. A férfi és a nő társadalmi megítélésének különbsége miatt mind a férfi, mind pedig a női szerep eltorzult, és a két nem szexualitása között igen nagy különbség jött létre. A nő szexualitását „nem létezőnek” vagy pusztán a férfi-szexualitás alacsonyabb formájának tekintették. A feleségnek csak egyetlen célja volt: a gyermekszülés. Sem a férjének való örömszerzés, sem pedig az örömeire való képesség nem tartozott hozzá a „tisztességes feleség” szexualitásához. A férfiak számára viszont megengedett volt a házasságon kívüli „örömszerzés”. A feleségek mindezt természetesnek tartották, mivel ilyen elvek alapján nevelkedtek föl és ilyen körülmények között szocializálódtak.

Az volt a legnagyobb baj, hogy ők maguk sem tudták igazán, hogy mi váltja ki náluk a hisztérikus fulladást, noha érezték annak – fizikai és lelki – fájdalmát. Az ókori orvosok (a mai kutatások szerint) tökéletesen tisztában voltak vele, hogy a hisztérikus fulladás lelki betegség, mivel azonban a betegség testi tünetekkel is járt, azokat kezelték, és eszükbe sem jutott más módszert alkalmazni. Így aztán kitalálták a vándorló méh fantasztikus elméletét, amelynek igazságában csak kevesen kételkedtek az évszázadok során. E szkeptikusok sorában az első a Kr. e. 4. században élt Arisztotelész. Ő úgy gondolta, hogy az anyaméh nem képes vándorolni a testen belül, mivel az inak szorosan tartják. Arisztotelész szerint ugyanez figyelhető meg az állatok méhénél, és ugyanígy van rögzítve a férfiak ondóvezetéke is. Ennek ellenére úgy véli, hogy ha a méh üres, akkor nyomást gyakorolhat a fölötte lévő szervekre, és fulladást okozhat. Bár Arisztotelész szerint a méh nem vándorol, némi mozgásra mégis készen áll. *Az állatok természetéről* című munkájában Arisztotelész említést tesz egy betegségről, amely során az anyaméh lesüllyed. Véleménye szerint, ha a méh lesüllyed, akkor csak úgy lehet visszatéríteni a helyére, ha a nő megtermékenyül. (Érde-

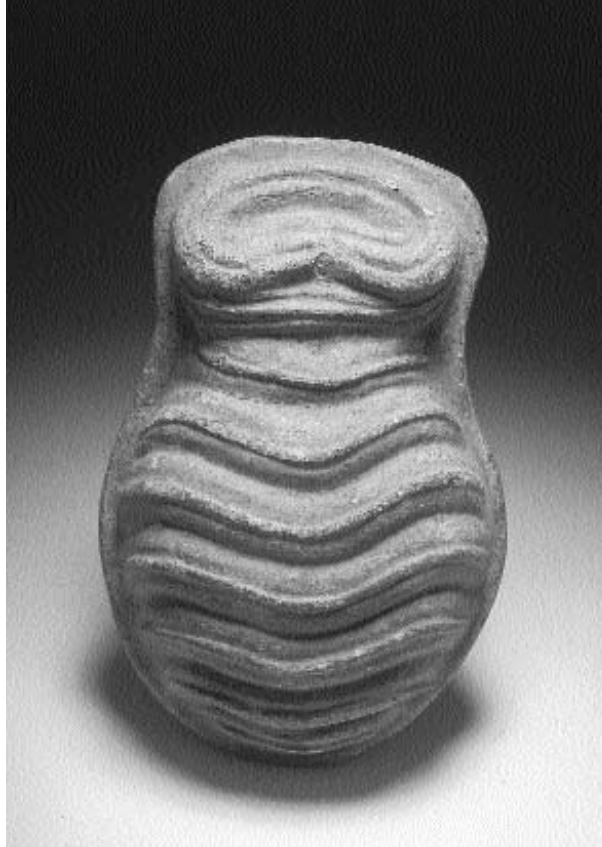
kes, hogy a lesüllyedt anyaméh gyógyításáról Hippokratész egészen másként vélekedik. Szerinte a nőnek, ha a méhe lesüllyedt, kerülnie kell a közösülést.)

Arisztotelész azt is kétségbe vonja, hogy a méh képes érezni a szagokat. Azt azonban ő is elfogadja, hogy úgy kell megállapítani, képes-e teherbe esni egy asszony, hogy valamilyen anyaggal teli (például fokhagyma) pesszáriumot kell a nemi szervébe helyezni. Ha a pesszáriumban lévő anyag ízét a nő nem érzi a szájában, akkor a testen belül valahol elzáródás alakult ki. Ugyanakkor leszögezi, hogy a nemzőszervek és a légzőszervek közötti kapcsolat nem olyan egyszerű, mint a „hipokratészi cső”. Úgy gondolja, hogy a magkiválasztás valahol a rekeszizom területén történik, majd a mag innen folyik le a nemi szervekhez. Így megnyílik az út a test felső szervei és a mellkas felé.

Ez az a hely, ahonnan feltörve a szagok már érezhetővé válnak, amikor lélegzünk. A kiválasztott mag Arisztotelész szerint a mellkas felől a szemek irányába is vándorolhat, ezért úgy gondolja, hogy ha meg akarunk győződni arról, hogy a test járatai nyitottak, akkor az a legjobb módszer, ha a szem feletti részt bedörzsöljük festékkel. Ha a beteg

nyála elszíneződik, a test járatai nyitottak, ellenkező esetben valahol elzáródás van.

Arisztotelész mellett Szóranosz az a másik fontos szerző, aki nem hisz a méh vándorlásában, és elvet minden olyan kezelést, amely arra irányul, hogy az visszatérjen a helyére (Szóranosz 3. 29.). Azt elismeri, hogy a nők fulladással járó betegsége létezik, de szerinte ezt nem a méh vándorlása okozza, hanem valami más. A hisztérikus fulladással foglalkozó fejezetben ismerteti, hogy más orvosok, akik hisznek a méh vándorlásában, mit ajánlanak annak a betegnek, aki ebben a betegségben szenved. Dioklész a *Nőgyógyászatról* szóló munkájának harmadik könyvében azt javasolja, hogy fogjuk be a beteg orrát, nyissuk ki a száját, és készítsük tüsszentésre. Ezen kívül meleg borogatást is tehetünk a lábára. Mantiasz javaslata szerint borban feloldott hódmirigyet és bitument kell innia a betegnek, és ha ennek ellenére közeleg az eszméletvesztés, akkor játsszunk hangosan az *auloszon* (ez egy oboához hasonló, két csövű fúvós hangszer) és doboljunk. Xenophón szerint fáklyát kell gyújtani, és nagy zajt kell

Római kori fogadalmi terrakotta anyaméh ábrázolás Brigetióból (Komárom–Szöny) (Magyar Nemzeti Múzeum, Dabasi András felvétele)

csapni bronztárgyak összeütésével. Aszklépiadész szerint legjobb, ha a beteg tüsszent. A *hypochondrium* területét szorítsuk össze pólyákkal és madzagokkal, kiáltozzunk hangosan és fújjunk ecetet a páciens orrába. Aszklépiadész ugyanakkor hasznosnak tartja a szeretkezést a két roham között, a vízivást, valamint azt, ha a beteg fejére hideg vizet öntenek.

Szóranosz, éppúgy, mint Arisztotelész, kételkedik abban, hogy az anyaméhet különféle anyagok segítségével irányítani lehet. Kifejti, hogy „az anyaméh nem bújik elő a vackából, mint egy vadállat, nem igazán örül a kellemes illatoknak, és nem menekül el büdös szagok elől”. Ezek után leírja, hogy az ismertett módszerek csak tovább fokozzák a méh gyulladását. Vagyis nem ez a helyes kezelés. Szóranosz nem túl elnéző kollégáival szemben, és nem rejti véka alá bírálatát. A fejezet végén pontokba szedi, hogy az elődei által javasolt gyógymódok miért nem jók. Saját megoldásokat is javasol a hisztérikus fulladás kezelésére, melyek során megkülönbözteti egymástól az akut és a krónikus eseteket.

A betegség kezdeti állapotában a beteget fektessük le egy közepesen meleg, világos szobában... próbáljuk meg magához téríteni, úgy, hogy az állkapcsát szétfeszítjük, meleg borogatást teszünk a mellére és a hasára, és óvatosan megpróbáljuk kiegyenesíteni görcsbe rándult végtagjait, hideg testrészeit pedig melegítjük fel a puszta kezünkkel... Ha a beteg elnémult, alkalmazzunk száraz köpölyözést az ágyékon, a szeméremtesten és annak környékén... Minden nap tegyünk a betegre meleg, pépes borogatást... és meleg vízzel dörzsöljük le a testét, vagy ültessük meleg fürdővízbe... és használjunk zsírból, agyvelőből, görög szénából, fehér mályvából, lilomolajból és hennaolajból készült hüvelykúpokat, a beöntésnél

olívaolajat vagy olajjal elkevert vizet, különösen akkor, ha a betegnek szorulása van, a széklet ugyanis nyomja a melléte fekvő méhet... (3. 28.)

Az ókori orvosok pontosan értették, hogy a hisztéria a női test és lélek betegsége, vagyis az egész nő; pontosabban, amint Danielle Gourevitch írja, a nő a férfival való viszonyában, amely szexuális kapcsolatának vagy e kapcsolat hiányának mértékében módosítja a szerveiben lévő nedvek egyensúlyát vagy szerveinek elhelyezkedését. Azt azonban nem látták, vagy nem akarták látni, hogy e betegségekben, sokkal inkább, mint bármely másikkban, a nő teste csupán lelkének támasza. Miért? Talán azért, mert az orvosok, szinte valamennyien, férfiak voltak, s így nem kérdőjelezték meg a nőkhöz fűződő viszonyukat, s nem tették fel azt a kérdést, hogy mennyiben lehetnek ők maguk e betegség tüneteinek okai. A nő ugyanis nem azért lett hisztérikus, mert méhe volt, hanem azért, mert hiányzott neki egy férfi, vagy nem azzal élte le életét, akire vágyott.

IRODALOM

- Benett, Simon, „Hysteria and Social Issues”: *Mind and Madness in Ancient Greek*, Ithaca-London, 1978, 238–269.
- Dean-Jonson, Lesley, „Female Anatomy and Physiology”: *Women's Bodies in Classical Greek Science*, Oxford, 1994, 41–110.
- Demand, Nancy, *Birth, Death, Motherhood in Classical Greece*, London, 1994.
- Gourevitch, Danielle, *Le mal d'être femme. La femme et la médecine dans la Rome antique*, Paris, 1984.
- Lefkowitz, Mary R., „The wandering Womb”: *Heroines and Hysterics*, London, 1991, 12–26.
- Rowlandson, Jane (ed.), *Women and Society in Greek and Roman Egypt. A Sourcebook*, Cambridge, 1998.